

AZ IRODALMI HATÁRIDŐ MEGJELENÉSE ÉS A MODERN IDŐBELISÉG ÚJ TAPASZTALATA GYULAI PÁLNÁL ÉS KORTÁRSAINÁL¹

„[K]ezdek férfiú lenni. Azon elhatározással megyek vidékre, hogy halálra dolgozom magam” – írta Gyulai Pál 1852. augusztusában barátjának, Pákh Albertnek.² Noha a megfogalmazás megmosolyogtatónak tűnik, nehezen lehet feledni, hogy – ugyan a 21. századra nyelvi klisévé silányodva – maga a kifejezés máig élő tanúja a modernség és a munka intim összefonódásának. Azonban 1852-ben még nagyon elevennek, frissnek hatott a kifejezés: a munkaereje teljében levő huszoneves Gyulai mondatai nem pusztán lelkességét és ambícióját tükrözték, hanem a modern *workaholic*-felfogás, a munkától megrészegült, munkafüggő szemlélet új nyelvén és logikáján beszéltek. Ennek a nyelvnek, szótárnak és logikának a keretei között a – nyilván itt, Gyulainál szakmai értelemben vett – munka iránti elkötelezettség egyik legfontosabb ismérve a *munkával töltött idő* minősége és nem utolsósorban mennyisége. S ez nemcsak Gyulainál van így és ráadásul még csak nem is az irodalom határainál kezdődik vagy áll meg a korban,³ de Gyulainak ezt a fajta időbeliséget érintő gyakori megjegyzései kitűnő esélyt nyújtanak arra, hogy irodalomtudományi tekintetben is értsük és körvonalazzuk a jelenséget.

Az olyan panaszai, mint a „nem vagyok magam ura, *óráim fölött biztosan nem rendelkezhetem*”⁴ vagy a még nagyobb léptékű, a teljes életművét ebbe a perspektívába helyező „[l]elkemben elfojtott érzéseket hordoztam, melyeknek nem *vala időm szót adni*”⁵ egyaránt az idő egyik formájával, a munka idejével való küszködéséről tanúskodnak. De ha a munkaidőről panaszokodó Gyulaira (mert valójában az időnek erről a merőben új szemléleti formájáról van szó) Arany János hasonló megnyilatkozásai felől nézünk, már azt is jobban érthetjük, hogy mindeddig miért nem válhatott releváns, megoldandó iroda-

¹ A tanulmány a megjelenés előtt álló, *Foglalkozása író. Gyulai Pál és a modern magyar irodalmi szakmák kialakulása* munkacímét viselő monográfiám egyik fejezetének részlete, amely az MTA Bolyai Posztdoktori Ösztöndíjának támogatásával készült.

² GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s.a.r. SOMOGYI Sándor, Budapest, Akadémiai, 1968 (Fontes, 4.), 170.

³ Az időfogalmak társadalomtörténeti reprezentációját érzékletesen tekinti át LYNN HUNT *Measuring Time, Making History* című könyve (Budapest–New York, CEU Press, 2008.), amely a kérdéskör bibliográfiáját is pontosan összefoglalja. A modern munkafogalom megjelenését taglaló klasszikus, mára egész irodalmat generáló írás: E. P. THOMPSON, *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism*, Past and Present (38)1967/1, 55–97. Ebből a termékeny irodalomból gondolatmenetem tekintetében is keretmintát nyújtó írás: ALAIN CORBIN, *Les Cloches de la terre. Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, Flammarion, Paris, 2000. A kérdéskör viszonylag ritka magyar szakirodalmából kiemelendő: GRANASZTÓI Péter, *Munkaidő, szabadidő, szórakozás: A társadalmi idők átalakulás a 19. század második felében és a 20. század elején = A megfoghatatlan idő*, főszerk. FEJŐS Zoltán, Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000, 103–117.

⁴ GYULAI, i. m., 136. [kiemelés tőlem – T. Sz. L.]

⁵ GYULAI, i. m., 264. [kiemelés tőlem – T. Sz. L.]

lomtörténeti problémává a kérdéskör. Arany személyes iratait, magánlevelezését olvasva valóban az lehet a benyomásunk, hogy még Gyulainál is többet panaszkodott, s ebből fakadóan is egészen nagy irodalma támadt ezeknek a panaszoknak. Persze, az irodalomtörténet Aranynak ezekre a kedélyhullámzásokra, enyhébb vagy súlyos fizikai bántalmakra vonatkozó megjegyzéseit leggyakrabban egy nagy, összefoglaló kórismébe integrálta.⁶ Ezáltal azonban gyakran el is sikkadt annak a lehetősége, hogy a különféle panaszok jellegét, s egyáltalában Arany János habitusát s e habitus esetleges irodalomszemléleti vonásait pontosabban értsük. A szóbanforgó iratok ugyanis olyan természetű panaszokat is tartalmaznak, amelyek nem egyéniek, s nem kizárólag Arany idioszinkretikus betegségeiből, rosszkedvéből, kedélyállapotából fakadnak, hanem Gyulainál (s persze másoknál is) fellelhetők a 19. század közepének magyar irodalmában. Ilyenként viszont az irodalom korabeli, társadalomtörténeti értelemben vett helyzetéről mondhatnak el sokat. Ezért, ebben a formában lehet beszédes Gyulainak, Aranynak és kortársaiknak számos panasza, kifakadása a munkaidő bizonyos vonásai ellen, küszködésük az időnek ezzel a fajtájával. A kifakadások, panaszok már csak felszínesen vagy egyáltalán nem hasonlítanak azokhoz a konvencionális toposzokhoz, amelyek révén korábban az irodalomban szokás volt megjeleníteni az időt: példának okáért a szárnyas időnek, a visszafordíthatatlan, elillanó időnek a történetileg oly nagy hatású toposza most egy új környezetben, új funkciókkal, irodalmi szövegek „hőseként” kevésbé, hanem inkább az irodalmi életre alkalmazottan jelent meg.

De lehet-e vajon merő véletlen, hogy a munkával töltött időre tett, az irodalmi életben is új rendbe, rendszerbe szerveződő megjegyzések ennyire panaszosak – legalábbis a kánoni irodalmi forrásaink felől? Netalán ez nem annak a diszkrét, de határozott jele volna, hogy épp itt, valahol az 1840–1860-as években válik érzékelhetővé a korabeliek számára valami, ami ma, a folyamat egy másik töréspontján állva újra jól látható? Annak az akkor még negatív érzékelése, hogy nem lehet megkerülni egy új, az irodalom határait feszegető, nyugtalanító, az irodalmi alkotás és élet szempontjából azóta sem elhanyagolható problémát: az irodalom írásának új időbeliségét, vagy másként fogalmazva, a modern munkaformaként, foglalkozásként, szakmaként művelt irodalomnak az időbeliségét?

Időbeliség és irodalom: egy modern és többértelmű irodalmi kapcsolat kezdeteinek társadalomtörténete

Ahhoz, hogy pontosan értsük az időnek és az írásnak ezt az újszerű viszonyát minden irodalomszemléleti következményével együtt, az időszemléletnek és időképzeteknek ezt a modernizációs fordulatát globálisabban, a szűkebb irodalmi jelenségből kiemelkedve is látnunk kell. Alapjában véve arról a magyar vonatkozásban kevésbé vizsgált⁷ jelenségről és következményeiről van szó, ahogyan ekkortájt a munka új, modern fogalmának a kialakulásával elválik egymástól a munkaidő és a szabadidő. Nehéz röviden ecsetelni ennek a fontosságát, elég csak arra gondolni, hogy a rendi társadalomban megszokott önazo-

⁶ Ennek friss értelmezése: MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Budapest, Ráció, 2009 (Ligatura, 5), 97–124.

⁷ GRANASZTÓI, i. m.

nosság után, amely születéshez, származáshoz kötötte a rendi jogállást, milyen hihetetlen és következményeiben máig tartó, a mai identifikációs állapotokat kialakító volt az, hogy magyar tekintetben épp a 19. század közepén a (szakmai, specializált) munkához, s ezzel összefüggésben máig a szakmához, a végzettséghez kezdték kapcsolni az egyének önazonosságának egyik legfontosabb kritériumát. De a foglalkozás, a szakma, a hivatás identitásképző tényezővé válása, csoportkohéziós felhajtóereje számos tevékenységet – köztük a minket érintő irodalmat és művészeteket is – új, korábban soha nem tapasztalt helyzetbe hozott. Noha az irodalom soha nem vált a klasszikusként számon tartott modern szakmákhoz, például a szabadfoglalkozásokhoz (az ügyvédi, orvosi és mérnöki pályákhoz) tökéletesen hasonlónak, s emiatt gyakran kimaradt a társadalomtörténet és a foglalkozásszociológia ilyen tárgyú vizsgálatainak köréből, épp ettől lehet érdekes a munkaként szemlélt írás időbelisége feől is: hiszen azáltal, hogy számos esetben nem vált „tökéletes” foglalkozássá, a társadalomtörténetileg, hivatásszociológiailag „tökéletesnek” minősülő hivatásokkal szemben kétellyel, dilemmák, egyéni megoldások, reflexiók hosszú során keresztül nézett szembe a modern foglalkozások számos ismérével – például a kötött munkaidő és munkahely kérdésével, a szabadidő és munkaidő merev elhatárolásával, az otthon és a munkahely eltávolodásával, a munkának az idővel történő mérésével. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az irodalom épp amiatt lehet mára érdekes, ami miatt az irodalmi foglalkozások egy részére a 19. század óta kétellyel, néha gunyorosan tekintettek: mert nem tudta maradéktalanul érvényesíteni az irodalom munkaként való művelésének a többi szakmában természetszerűvé, megkérdőjelezhetetlenné vált ismérveinek egy részét. Hiszen például az újságírás és a magyartanárság szakmai szerepeinek kivételével⁸ kevés irodalmi hivatás, szakma, foglalkozás felelt meg maradéktalanul a munkaidő új ismérveinek. A panaszok, a dilemmák, a frusztrációk tanúsága szerint az írók látványosan küszködtek azzal, hogy feldolgozzák, konceptualizálják, állást foglaljanak, értsék az *írás időbeliségének modern fordulatát*. Ez nyilvánvalóan nemcsak valamiféle elvont, spekulatív kérdés volt eredetileg sem, hanem az irodalmi gyakorlat sokféle, egymásnak néhol gyökeresen ellentmondó tapasztalatából fakadt.

Hiszen Gyulaihoz hasonlóan a magyar írók egy része abban sem bírt megnyugtatóan dűlőre jutni, hogy vajon kizárólagosan jó-e vagy rossz, értéket teremtő vagy romboló az irodalom új időbelisége, s annak olyan vonásai, mint a 19. században igencsak friss határidő képzete kényszerűen követendő norma erkölcsi téttel vagy bátran kijátszható, felrúgható, az irodalomtól eleve idegen és semmire se kötelező új konvenció. Például, miközben Arany Heckenasttal és Emich-kel is többször keveredik heves szóváltásba műveinek tulajdonjoga miatt (tehát az irodalmat piacként és az írást piacon működő foglalkozásként ismeri fel és működteti), igen nyomasztóan és ambivalensen éli meg és viszonyul a foglalkozássá váló íráság másik fontos isméréhez, a *határidős munkához, az alkotás ilyen módon szabályozott és korlátozott idejéhez*. Amikor viszont maga is a *Szépirodalmi Figyelő* vagy a *Koszorú* szerkesztőjeként kézírathíánytól szenved, roppant bosszantják azok, akik – mint kolozsvári időszakában Gyulai is – nem képesek betartani az általa szabott szoros határidőket. Sőt, a határidős irodalmi alkotást legtöbbször értékvesztésként kommentáló Arany egy nehéz szerkesztői időszak után egy Gyulaihoz írott levelében Szász Károlyt egyenesen megdicséri azért, amit máskor és mások esetében maga szemlélt ironiával és

⁸ L. ehhez korábbi írásomat: T. SZABÓ Levente, *A magyartanárság születése, Gyulai Pál egyetemi tanársága és a magyar irodalomtörténeti képzés hivatásosodása*, ItK, 2006/6, 677–701.

viszattetszéssel: „Szász K[árolynak] egy jó tulajdona volt fő segítségem e helyzetben: az, hogy ő akármiről ír néhány óra alatt cikket.”⁹

Határidők a rendi típusú társadalom közegében működő irodalomszemléletben is voltak, noha jóval ritkábban fordultak elő, más helyzetekhez és intézményekhez kapcsolódtak és más összetevőkkel rendelkeztek – és főként nem olvashatunk olyan ismétlődő, rendszerre összeálló panaszokat róluk, mint amilyenekkel Gyulainál vagy Aranyánál is szembesülünk. Persze, nem valami hirtelen és egyenesvonalú folyamat mindez: tanulságos az átmenetnek az a sajátos rendje, amikor az eltérő időszemléleti elemek együtt, egymást helyzetbe hozva érvényesülnek. Ez annál is inkább érthető, mert főként az 1850-es években, az irodalmi piac megroppanása folytán (amelyben a cenzúrendeleten és a lapkiadás kockázatos helyzetén kívül még az 1840-es évek végére kiépült terjesztési mechanizmusok ellehetetlenülése is szerepet játszott) gyakori a rendi típusú irodalompiazi mechanizmusok visszatérése. Például, noha az írók, s köztük Arany is, kézzel-lábbal tiltakoznak a prenumerálás gyakorlata ellen, hirtelen megalázónak kezdi érezni azt, többük mégis ilyesmire kényszerül; Arany maga pedig gyakran közvetít ilyen természetű baráti-írói kéréseket, s közvetlen barátai esetében nemegyszer gyűjt ilyen módon előfizetőket. Ugyanígy vannak íróink a régi típusú határidőkkel is. A rendi típusú irodalmi határidők, amelyek nagyon gyakran nem a lapok egyre gyakoribb megjelenésének logikájához (azaz már az irodalmi rendszer önjáróvá váló, autonóm mechanizmusaihoz), hanem – a jóval lassabb és előre nyugodtabban megtervezhető – évszakos vásárokhöz, ezen belül is főként pesti vásárokhöz kötődtek, meglepő módon még az 1850-es évek második felében is felbukkanak Arany életében. Nemcsak Petőfi és 1840-es évekbeni kortársai kapcsolták az év négy nagy pesti vásárához köteteik megjelenítésének időpontját,¹⁰ hanem Arany és kortársai is – meglepő módon még akár 1858-ban is. Egy Aranyhoz írott levelében Szász Károly ugyan bosszankodik az általa már tűrhetetlennek ítélt viszonyok felett, de kénytelen új verseskötetének megjelenítését a következő pesti vásár időpontjához igazítani. Amikor Aranynak részletezően indokolja, hogy korábban miért is kérte vissza sűrgetően javításra és véleményezésre hozzá küldött verseit, azok kiadásának elmaradását úgy kommentálja, hogy a továbbiakban, azaz egészen a következő év márciusi vásáráig semmilyen fajta lépést sem kíván tenni megjelenítésük ügyében – akarva-nem akarva ki lévén a pesti vásárok által generált keresletnek.¹¹ Nyilván, ez a helyzet abból az ideiglenességből fakadt, ahogyan a lappiac és a kulturális kereslet lassan és számos bizonytalansággal telítetten épült újra a forradalom és szabadságharc után, s emiatt – noha nem túlságosan örültek ennek – az írók még egy régebbi típusú mechanizmus működéséhez, s a rendi keretek között működő irodalom időbeliségének hagyományosabb logikáihoz voltak kénytelenek igazodni. De már itt, a különféle jellegű határidők esetében is jól látható, hogy az írók egy részének az idegenkedése az egyik képzettől vagy vonzódása a másik időbeliséghez nem pusztán technikai kérdés, apró adat vagy kuriózum. Gyulai, Arany, Szász és mások idegenkedése a vásárokhöz kötött határidőtől valójában egy olyan irodalomszemléletre

⁹ Arany János Gyulai Pálnak, 1861. augusztus 28. = ARANY János *Leveleskönyve*, vál., szerk. SÁFRÁN Györgyi, Budapest, Gondolat, 1982, 509.

¹⁰ KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002.

¹¹ Szász Károly Arany Jánosnak, 1858. február 15. = AJÖM XVII. 156.: A levél eredeti megfogalmazása: „azonnal rendelkezem Gyulainak [!], hogy szállítsa vissza hozzád [a verseket tartalmazó kötettervet], mert már Martiusi vásárig semmi lépést kiadása iránt nem teszek.”

enged rálátni, amely már az önelvű, autonóm irodalom képzetét tette magáévá és onnan szemlélte az írás és az idő viszonyát is.

Tehát az irodalmi határidőnek a 19. század közepétől a magyar irodalomban is olyan gyakran és markánsan előkerülő képzete nem valami ártatlan, magától értetődő és periférikus irodalomtörténeti kérdés. Akár panaszkodó hangnemben írjanak erről íróink, akár nem, a gyakran előkerülő kommentárok az irodalmi modernizáció és az irodalom létmódjának egy fontos szemléleti váltására engednek rálátni, ami nélkül jóval kevésbé értenénk, hogy mi és hogyan változott meg visszafordíthatatlanul a 18–19. századi irodalomban, s ebben a változásban hogyan állunk szemléletileg még mindig – egyenesen fülig – benne.

*Miről ismerszik meg a modern dilettáns?
A dilettantizmus az írás időbeliségéről
és az irodalmi határidőről szóló diskurzusokban*

Az alkotásra szánt idő lehatároltságát korlátnak érző Gyulai és társai számára nem feltétlenül azért volt zavaró a határidő, mert az újszerű időbeosztásra nem voltak eléggé rátermettek, kellően rugalmasak és alkalmazkodóképesek. Nagyon is azok voltak, csak épp a határidőt és egyáltalán az irodalommal való foglalatosság új idejében, „a(z irodalmi) munkaidőben” és az ebből következő irodalmi határidőkben láttak olyan erkölcsi többletértéket, ami miatt a határidők mulasztása nyugtalanította, sőt egyenesen felőrölte őket. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy eszerint a munkájára, szakmájára, foglalkozására, hivatására fordított idejéből és annak „jó” felhasználásáról ismerszik meg az író és az általa művel irodalom erkölcsje. Az írásra fordított, de esetleg nem megfelelően használt vagy nem jól kamatozó idő, ennek az időnek a szabályozásával, tagolásával kapcsolatos kételyek mind-mind erkölcsi tétet adtak a kérdésnek, s ezek a munkaidőt és a határidőket kiemelték a többi időfajtaból, mintegy szimbolikus súllyal telítették. A fiatal Gyulai Pál számára 1854-ben ezért is kapcsolódhatott össze az éthosz, az erkölcsös, szabályozott, társadalmilag hasznos életvitel az írás (munka)idejével: „E szünidő alatt kissé szabályozás alá veszem magamat s minden nap hat órát dolgozom folytonosan” – fogadkozott egy Aranyhoz írt levelében.¹² Az elorzott, eltékozolt munkaidő ezért számíthatott Gyulai szemében egyenesen bűnnek. S amikor a mechanikus, nem kreatív irodalmi munkát megítélte, az elpazarolt időre gondolva illethették súlyos erkölcsi ítélettel a hasonszőrű munkavégzést a Lévay Józseffel folytatott baráti levelezésben ugyancsak az 1850-es évek legelején: „[...] én meguntam Pestet; nyomta lelkemet az, hogy *kenyérkereső kapa gyanánt kell használnom az irodalmat*, mely körül csak ihletessel szeretnék forgolódni; keserített az, hogy e néhány irodalmi gyermek szívéből is kialudni láttam a szeretetet, melynek pedig most kellene bennünket leginkább egybeforrasztania és nyugtalanított mindenkifőlött az, hogy életemet, *jövendőmet bizonytalan proletariusi álláshoz láttam kötvé* az irodalom ily viszonyai között.”¹³ Gyulaiék eszmecseréje le is választotta a szellemi munkát a fizikai munkától, s egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy nemcsak szellemi és a fizikai munka nem hozható számukra közös nevezőre, hanem a két munkafajtának meglátásukban teljességgel más az

¹² Gyulai Pál Arany Jánosnak, 1854. szeptember 6. = GYULAI, *i. m.*, 194.

¹³ Lévay József Gyulai Pálnak = GYULAI, *i. m.*, 135.

időbelisége. Kommentárjuk szerint, ha az előbbi „csak” az utóbbiban merülne ki, akkor degradálódik, elveszíti minőségét. A szakmai munka ismétlődő, rendszeres, kiszámítható időbelisége, ami számos korabeli foglalkozásban, beleértve a tudományos foglalkozások nagy részét is, egyre mérvadóbbnak számított a korszakban, itt igen közel került a kiüresedett, nem kreatív időhöz. Gyulai és társai kétségkívül nagyon nehéz helyzetben lehettek, amikor az irodalom és az arról szóló, de attól elválóban levő irodalomtudomány munkaidejének természetét próbálták érteni és pozícionálni, hiszen épp az irodalmi és művészeti tevékenység speciális jellegével voltak kénytelenek szembesülni.

De ne gondoljuk azt, hogy ez kizárólag kétségeket hozott volna magával az irodalmi határidővel szemben. „[M]egeshetik – bár minden erőmből ellene fogok dolgozni – hogy egyszer kétszer megkésem egy-két nappal”¹⁴ – szabadkozott Gyulai Szilágyi Sándornak. Ugyanakkor se szeri, se száma Gyulai, Arany, Pákh, Csengery, Jókai századközépi levelezésében a szerkesztői tépelődésnek az elmulasztott határidők miatt. Ahogyan Lévy erkölcsi imperatívusként fogalmazta meg Gyulainak ekkortájt: „pontosságot az előfizetők irányában és lelkiismeretességét.”¹⁵ De ugyanígy látta Arany a dolgokat, amikor a Kazinczy-ünnepségek után az ihlet elmaradásáról szomorúan számolt be. De főként nem a távol maradó ihlet miatt szomorkodott, hanem attól borzadt el, hogy mi lesz, ha az irodalmi élet az ihlet elmaradását a valamiféle szimbolikus határidő elmulasztásaként ítéli meg, s restnek, tunyának mondja majd: „midőn fű-fa visszhangozta nagy nevét, csupán nekem kell némán maradnom? Ez nem restség, tunyaság, egykedvűség volt: a legemésztebb fájdalmat éltem át”¹⁶ – írta Csengery Antalnak.

Azt várhatnók, hogy az irodalmi határidőnek a munka erkölcsével való felruházása Gyulainál és társainál nyílegyenesen vezetett a profizmus, a szakszerű és szabályokat követő írás tiszteletéhez, de ez nem feltétlenül van így. Noha kétségkívül Arany is megváltoztatja ellenszenvét a határidőre írókkal szemben, amikor maga is a *Szépirodalmi Figyelő*, majd pedig a *Koszorú* szerkesztőjeként kénytelen fellépni az 1860-as évek fordulóján és első felében, nem jut el addig, hogy a határidőre történő íráshoz való ragaszkodást bekapcsolja a munkaidő fogalmába s ezen keresztül a munkára fordított időt maradéktalanul azonosítsa a profizmussal. Sőt, Gyulaival együtt épp a határidő etikájának egy egészen másik értelmére engednek rálátni akkor, amikor épp a határidőhöz való viszony mikéntjéből vezetnek le egy másik új irodalmi jelenséget, a dilettantizmust.

Arany például az idő túl gyors, túlságosan pontos és beosztott használatát rója fel a dilettánsoknak, de úgy tűnik, hogy a költészettel s az irodalom írásával, a művészeti alkotással kapcsolatos olyan újfajta elvárás is láttatni enged, amely szabályozott, formalizált időkerethez köti az irodalmi alkotást. Tehát miközben Arany Gyulaival együtt a munkaerkölcs kérdésének tartotta a határidőt, kételkedett abban, hogy határidőre, modern munkaformaként megírható jó irodalmi alkotás. Nyilván Aranyék azzal az egyre nagyobb számúnak látszó alkotóval szemben is lehetséges ellenetesként fogalmazták meg mindezt, akik ilyen jellegű, nyugodtan *ipari természetűnek* is nevezhető módon írták az irodalmi munkák tucatjait. Aranyék ugyanis ezzel az új irodalmi és művészeti alkotói gyakorlattal szemben a remekmű megalkotását épp a rutinos, előre megtervezett, szabályszerűen ismétlődő időből vonták volna ki: „Rosszul esik kiabálnom – írja Tompa Mihálynak 1857-ben –, hogy ez idő szerint semmi jót nem vagyok képes létrehozni, oly embereknek, kik

¹⁴ Gyulai Pál Szilágyi Sándornak, 1852. június 19. = GYULAI, *i. m.*, 136.

¹⁵ Lévy József Gyulai Pálnak, 1855. október 13. = GYULAI, *i. m.*, 215.

¹⁶ Arany János Csengery Antalnak, 1860. április 23. = ARANY, *i. m.*, 476.

nem tudják, mi az a jó, s kik azt hiszik, hogy verset írni annyi, mint bármely feladott vagy előbukkanó tárgyra tetszés szerint, rímekeket kovácsolni – hogy ez oly önkényes valami, mint egy újdondászi cikket összütni. Ily emberek soha se értenek meg, hogy lehet valaki hírneves költő, anélkül, hogy minden percben s bármely alkalommal készen álljon egy rakás strófával.”¹⁷ Az viszont, hogy Arany – elődeivel ellentétben – arra kényszerül, hogy hadakozzék, vitatkozzék s néha elkeseredjék egy új típusú irodalmi alkotásmód és gyakorlat láttán, jól jelezheti, hogy ekkorára már létrejött az irodalomnak és az irodalmi alkotásnak egy egészen újszerű, a korábbiakban nem tapasztalt koncepciója. Érdekesítő figyelni azt, ahogyan Aranyék a klasszikus modernség egyik legnagyobb hatású dilemmáját kénytelenek kimunkálni, amikor szembenéznek a gyors, határidőre történő, időben behatárolt, ipari jellegűnek vélt alkotások gyakorlatával, s az ezzel szemben megfogalmazott kételyeik révén az irodalmat mint modern szakmát és a minőségi irodalmi alkotást eltávolítják ettől, a többi szakmai és foglalkozás időkezelését idéző gyakorlattól.

Hiszen Gyulai és Arany a határidőkkel újrászabályozott és felgyorsított időt kényszerként éli meg, s ezekben a panaszaiiban és állásfoglalásaiban rejtett módon úgy érvel, hogy a felgyorsított idő, a sűrűn egymást követő szövegek épp a minőségi alkotást szoríthatják háttérbe. Ne menjünk el amellett, hogy ez az érvelés épp az idő és irodalom új összefüggései mentén tesz különbséget két, teljesen új irodalmi és kulturális kategória, a profik és a dilettánsok között. Gyulai, Arany és néhány társuk (például Szász Károly, Lévay József, Tompa Mihály vagy Csengery Antal) felől nézve a gyors, határidős munka, a felgyorsított alkotásfolyamat eltorzítja az irodalmat, tucatmunkát eredményez, s szükségszerűen dilettantizmushoz vezet. Az elit és a dilettáns új, modern, máig hatásos kategóriáinak kimunkálása a 19. század közepének magyar irodalmában tehát többek között épp az idő új felfogása és tapasztalatának segítségével is történt. Eszerint az elit irodalom nem enged az idő (s nyilván a kiadók, szerkesztők) szorításának, ráérősebb, saját belső logikája és ideje van, ellenáll a *pillanatnyi, kényszerű* határidőknek, s épp ez különböztetné meg mindattól, amit Gyulai és Arany is az 1850-es években értékelő éllel dilettánsnak kezdett nevezni. A „természetes”, belső, szerves határidő szembeállítására a „külső”, szervesetlen, az irodalmon, alkotási folyamaton „kívülről” oktroyált határidővel jól érzékeltetheti, hogy Gyulaiék nem számolták fel, hanem szellemesen, érzékenyen áthelyezték az egyre fontosabb szakmai önértelmező kategóriává vált irodalmi határidő jelentését: nem tagadták meg, hanem új értelemmel ruházták fel.

Persze ez a folyamat, a dilettantizmus negatív értékfogalomává válása, a rossz és értéktelen műveket jelző kifejezéssé válása még ekkortájt tele van hezitálásokkal. Például Arany barátaival szemben – s azok nem kis bosszúságára – számtalanszor védi meg a dilettánsokat, valószínűleg azért is, mert nem kevés esetben a korábbi közköltészet hatását véli felfedezni irodalmi működésükben. Vagy pedig hosszabb távon biztatóbb célelvet lát az irodalomban, s úgy véli, hogy a mennyiség szükségszerűen vezet majd a minőség arányának növekedéséhez is: „Igazad van barátom, sok itt a nyegleség – írja kedves barátjának, Tompa Mihálynak 1857-ben. Én is bosszankodom, de van benne mégis valami vigasztaló: az, hogy ha az irodalom intensive nem gyarapodik, extensive terjeszti közönségét. Az, ki most a rosszal is beéri, idővel jobbat kíván. Ez természetes. Magából a bajból fog kinőni a gyógyszer. Van, van ebben a mozgalomban – ki tagadhatná – valami mesterkéltnél, csinált: de ez is jobb, mintha mély hallgatás uralkodnék. A masszák haladása mindig iszapos, mint az árvízé. Az irodalom elité-je, tejfőle sohasem vezette a tömeget. Pedig kell, hogy valaki

¹⁷ Arany János Tompa Mihálynak, 1857. február 5.= AJÖM XVII, 13.

vezesse. Én is eleget bosszankodom egyes ostobaságokon: de az egyetemes hatás megvigasztal. Még ha igaz volna is, hogy rothadás jele e sok gomba: a rothadás vegybomlás, mely előbb gombát ugyan, de később nemesb életműveket is tenyészt.¹⁸ Tompa válasza jelzi, hogy volt, aki aggdóbban és kérlelhetlenebbül figyelte már ekkor a folyamatot: „Az irodalmi nyegleségekre nézve nem vagyok veled egy értelemben; ez igenis ment volna 1838–40 táján; ment volna az ébredező nemzeti szellem s éppen születő irodalom idejében. De tán már ezeken túl volnánk! Én legalább szeretném már férfinak tekinteni az irodalmat. [...] én legalább ha *közönség* volnék ezen iszonyú kontárkodásnak és nyegleségnek hátat fordítnék; de úgy is lesz. Az irodalomban magában nincs erkölcsi erő, itt lehet tenni mindent *büntetlenül*, mint a legközelebbi jelentékből is láthatod. Nincs benne azon élet-erő, mely egy derék organicus testben van, hogy a benne támadt kóroanyagot maga erejétől a bőrre hajtsa, kivesse, s tőle megszabaduljon. Minő emberek nőnek fel, gyorsan mint a kender, hivatás, tehetség és jellem nélkül. Minő munkák jönnek létre?!¹⁹ Eszerint a dilettantizmus még egy másik értelemben is az idő rossz, nem adekvát használatához kötődik: Tompa szerint, s ez ellen Arany sem tiltakozik, a dilettáns alkotás rendszerint kései, megkésett, rossz időben jelentkező alkotás. Olyan elvet, alkotásmódot, poétikai megoldásokat követ ugyanis, amely már rég letűnt: nem innovatív, nem meglepő, nem meghökkentő, s emiatt olyan népszerű, hiszen közérthető. De Tompa (s feltehetőleg Arany) épp emiatt gyanakodott rá és népszerűségére: azt feltételezve, hogy a túlzott közérthetőség, a bejáratott megoldások épp az újítást, a változatosságot iktatják ki az alkotásfolyamatból.

Arany az írónókkal és a női írással szemben is látványosan megengedőbb volt, mint – mondjuk – Gyulai vagy Csengery Antal, de ugyanúgy a dilettantizmussal azonosította a női irodalmat, mint maga Gyulai. Amikor finom ironiával arról írt az utóbbinak, hogy sem ő, sem családja nem hitte el a kőszia pletykákat, hogy Gyulai Szendrey Mária kezét megkérte, mert barátja épp akkor kezdett éles támadásba Szendrey Júlia ellen, egyben részletezően mentgetni is kezdte az irodalomban közreműködő nőket: „Minek vesztegeted a drága időt, tentát és szép stílt ez irodalmi dilettánsok ellen, kik nálunk nincsenek is valami sokan, aztán meg sehol a világon egy irodalmat is rosszá vagy jóvá nem tesznek. Ha visszaélés van, mely káros, irtsad a gúny és kritika fegyverével: de a nőíróság nem visszaélés, ez csak olyan, mint a középkori nőkardoskodás, – sem árt, sem használ.”²⁰ Arany tehát különbséget tett a „jóindulatú” és „rosszindulatú” dilettánsok között, s a nőírókat – kis számuk és számára csekélynek mutakozó világirodalmi hatásuk okán – az előbbiekhöz sorolta. Azonban a Csengery Antallal (ugyancsak Gyulainak a nőíró-vitában való éleshangú szerepvállalásáról) folytatott levelezésében mindketten egyértelművé tették, hogy egyetértenek abban, hogy az irodalmi *dilettantizmus az idővel való irodalmi bánásmódnak egy sajátos tapasztalata*: az idővel való könnyelmű bánás, annak felgyorsítása határ-idős munkákkal, a gyors és sietős, iparszerű irodalmi és művészeti alkotás, tehát az alkotásra szánt idő mennyiségén és minőségén keresztül tökéletesen meghatározható.

Csengery ugyanis arról beszél Aranyak (s az maradéktalanul egyet is ért vele), hogy ha valaki nem szenteli minden idejét az irodalomnak, akkor az szükségszerűen dilettánssá válik: úgy is fogalmazhatnánk, hogy a részmunkaidős alkotás e baráti és alkotói kör (nagyjából az irodalmi Deák-párt) szerint egy idő után szükségszerű jegyvé vált a dilettantizmusnak. Ez választotta el a hivatásként, szívvel-lélekkel megélt irodalmat mint foglal-

¹⁸ Arany János Tompa Mihálynak, 1857. február 5. = AJÖM XVII, 13.

¹⁹ Tompa Mihály Arany Jánosnak 1857. február 11. = AJÖM XVII., 19.

²⁰ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1858. április 11. = AJÖM XVII, 179.

kozást attól a számukra félelmetes helyzettől, hogy valaki mintegy „csak” munkaidőben, „csak” pusztán munkaként foglalkozik az irodalommal: „Gyulai házasság – írta hősünkről Csengery Arany. – Ez már előttem nem újdonság. Azt is elképzelheted, hogy most hasznavehetetlen ember [...] A nők addig kínozták, míg a nőírók ellen sorompóba szállott. Montirozta [!] magát s polemikusan szenvedélye, mint [már] többször, igen messze ragadta. Részemről nem igen veszek különbséget észre a divatlapok nő- és nem nő[i] írói közt. A kérdés főleg az, a nő egész lélekkel minden idejét az irodalomnak szentelheti-e vagy sem. A dilettantizmus nem használ az irodalomnak, akár nő, akár férfiú őrzi.”²¹

Gyulai tehát messze nem volt egyedül akkor, amikor a 19. század közepén az irodalom új, erkölcsileg telített időbelisége és ezen belül is részben a határidők kérdése felől vélte meghúzhatónak az értéktelen és értékes közti választóvonalat az irodalomban. A határidő olyan erőteljes ideologikus idővé változott nála és általa is, amely erkölcsi és érték szemléleti kérdések lényegét érintette. Nem csoda, hogy annyiszor és olyan hévvel beszélt róla író társaival együtt, hiszen amikor erről beszélt, valójában az irodalom működésének lényegi kérdései kerültek terítékre.

Az írás (határ)ideje mint szakmai ártalom és az írói mártírium toposza

Nemcsak a rossz, betarthatatlan vagy mások által túlságosan betartott határidőkre panaszkodtak sokat az első hivatásos irodalmi nemzedék tagjai, hanem arra is, hogy az idő új tapasztalata és a határidő fizikailag és szellemileg is felőrli, leépíti őket. Persze, ez egyszerű és emberileg érthető panaszkodás is lehetne, nem kellene szükségszerűen világképi következtetéseket levonni belőle. De nem az, mint ahogyan általában is a betegségek percepciója igen gyakran hordoz világképi összetevőket. Itt sem arról van szó, hogy a rendi keretek között működő irodalmi vagy művészeti életben az alkotók sohasem fáradtak el, s a fáradtság érzete nem kapcsolódhatott az íráshoz és a szellemi hivatalokhoz. Szerencsésebb úgy felfogni a kérdést, hogy a megfáradt, ellankadt test és szellem állapotát innentől, a 19. századi irodalomnak ettől az időszakától kezdődően egyre gyakrabban kötötték a munkaként felfogott irodalmi alkotáshoz és egyre inkább *szakmai ártalomként*, csaknem *szakmai betegségként* fogták fel – ez pedig az új, az alkotást munkaként felfogó keretek között teljesen másként volt értelmezhető, mint korábban.²²

„Mióta Pesten vagyok egyetlen költeményt, egyetlen beszélykét nem írhattam nyugtalanul, zaklatás nélkül. A kéziratért jövő nyomdai kopogásának még az emléke is borzaszt, s néha munka közben eszembe jutván, hogy aligha készen lehetek a kiszabott időre, megzavarodom s képtelen vagyok dolgozni. Így dolgoznom fáj, s nem dolgoznom sehogyan, még inkább fájna. Most is annyi eszme, terv sirját hordom lelkemen s ha elgondolom, hogy egyetlen művemre sem lehetek még büszke, az idő telik, mélyen elkekerülök. Félek, hogy évek múlva egészen kiábrándulva, messze vetve minden életcéltől, kitalálom

²¹ Csengery Antal Arany Jánosnak, 1858. április 19. = AJÖM XVII. 185.

²² Ezért is jelenhetett meg egy hasonló összefüggésben az írásban ellankadt, az alkotástól mint munkától kifáradt, kimerült, elbetegesedett, az alkotásba mintegy beleöregedett író, művész képzeletével együtt segélyezésének vágya és igénye. Ehhez l. korábbi írásomat: T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írói Segélyegylet esete*, Irodalomtörténet, 3(2008), 347–377.

a családi élet karjaiból egy elpazarlott élet romjain azt fogom kérdeni: miért éltem?”²³ – írta egy igen zaklatott 1854-es levélben Gyulai Aranyak alig néhány pesti év után. Akár szokványos panasz is lehetne, ha az alkotásképtelenséget és az írói hivatás perspektívátlanságát (tehát az egyes alkotást és az irodalmi rendszer működését egyaránt) nem kötné a felgyorsult, kontrollálhatatlan, uralhatatlan munkaidő tapasztalatához. Csengery is ugyanilyen tartalmú levelet kapott Gyulaitól 1864-ben, de Gyulai ebben, a korábban már részletesen idézett levélben még tovább ment. Nem kevesebbet állított, mint hogy a „külső”, nem szerves irodalmi határidő olyan felgyorsult és megbetegítő életritmust diktál, amely az irodalmi kudarcoknak és az értéktelen alkotásoknak a melegágya: „Azon két és fél év, mely alatt quasi journalista voltam, nagyon kellemetlen benyomást hagyott lelkemben. Még most is hallom néha a szedők dörömbölését ajtómon, még most is beteggé tesz csak emléke is a sok nevetséges, aggodalom, sietség, szégyen és megaláztatásnak. Ehhez járul még azon öntudat, hogy majd minden cikkem elsietett volt, beszélyeim meg kritikán aluliak. [...] Az oly költői mű, melyet én tudnék írni, legyen az jó vagy rossz, nem elsietett rögtönzés s nem a napisajtó izgatottságai közt születik. Ezt mindjárt az első hónapokban beláttam, s felhagytam a költészettel. Lelkemben elfojtott érzéseket hordoztam, melyeknek nem vala időm szót adni [...] Állapotom a jelenben, ha nincs is minden zaklatottság nélkül, több nyugodt napot nyújt, mint az eddigi.”²⁴ De ez a levél sem áll önmagában. Az olyan gyakori passzusok, mint a „[s]zerkesztőtársam beteg levén, a lap szerkesztésének gondjai csaknem egyedül ream nehezült. Nem tudván megszokni a sebes, kiszabott idő szerinti és sokféle dolgozást, egészen elkedvetlenedtem” vagy a Szabó Károly által Gyulainak írt figyelmeztetés („kíméld magadat; úgy hallom, hogy a pesti igenis munkás élet nagyon megviselt.”)²⁵ végképp tágra nyitják a perspektívát. Felőlük már tisztán érthető, hogy mennyire nem csak pusztán fizikai vagy szellemi kimerültségnek, fáradtságnak, hanem mindezeket kombináló és erős kulturális mintába ötvöző szakmai betegségnek minősült egyre inkább mindaz, ami az irodalmi munka hátrányaiból fakadt – s a maga során, számos más tényezővel együtt, ez is kitermelte a korszakban mindazt, amit az irodalmi szakma, a foglalkozásként művelt irodalom jelenthetett.

A szakmai ártalmaknak ezekben a komplex képeiben együvé kerül a „belső határidő” és a nyugalom, a szervesülő, az ihlet diktálta „határidő” és a tehetség, de az érme másik oldalán itt kezd kiépülni az időhiány, a „külső”, mechanikus (általában az újságírás által megjelenített) határidő és az alkotó személyiség eltorzulásának logikai kapcsolata. Élesebben, célratorőbben fogalmazva, ezekben a szakmai betegségtörténetekben nemegyszer *a modern giccs születését* az alkotás idejének krízisével²⁶ magyarázzák jeles alkotóink, s ez még élesebben vet fényt arra, hogy az irodalmi munkaidő és az irodalmi határidő mennyi fontos irodalomszemléleti kérdés központi magyarázó képzeteként működik a 19. század közepének magyar irodalmában.

Gyulai számára nem lehetett meglepő az a levél, amelyben Eötvös József őt barátilag biztatta a merev, mechanikus, „külső” határidőktől való ódzkodásra: „Ön talentumának kifejlődésére, vagy helyesebben mondva arra, hogy talentuma gyümölcsözővé váljék nem szükséges más, mint nyugalom – írta neki. Éppen mert a mívészetet valami magasabbnak

²³ Gyulai Pál Arany Jánosnak, 1854. szeptember 6. = GYULAI, *i. m.*, 193.

²⁴ Gyulai Pál Csengery Antalnak, 1856. április 3. = GYULAI, *i. m.*, 264.

²⁵ Szabó Károly Gyulai Pálnak, 1863. szeptember 9. = GYULAI, *i. m.*, 507.

²⁶ Ennek társadalomtudományos távlataira és összefüggéseire l. Gerda REITH, *Uncertain Times. The notion of 'risk' and the development of modernity*, *Time&Society*, (13)2004, 383–402.

tartja: ön szintűgy nem dolgozhatik napszámra, mint én nem vagyok képes reá most ideje lesz, s én számolok valamire, mi szegény meddő literaturánkat ismét felsegíti, mert bizony szükségünk van reá.”²⁷ A szóbanforgó évtizedekben ugyanis nem voltak ritkák azok a pályakép-víziók, amelyek az írói életpálya és az írói tehetség legfenyegetőbb ellenségeként az az írás idejét jelölték meg. A határidők így olyan, persze csöppet sem megalapozatlan, apokaliptikus vésszé nőtték ki magukat, amelyektől nem lehet szabadulni, de amelyek magának az irodalomnak és a személyiségnek az alapjait kezdhetik ki. Arany is valami ilyesmit vázolt fel Tompának egy rosszkedvű pillanatában, amikor úgy fogalmazott: „de már benne vagyok e cigány életben – s mindent összevéve, még bizonytalanságaival is többet ér, mint a kőrösi »bizonyos« [...] Negyvenhat éves ember vagyok – ily egészségű író ember nem igen ér matuzsálemi életkort.”²⁸ Az írot kiemelő Arany nyilván a határidős, siettetett munkát és a szakmai betegségek netovábbját, tragikus végpontját, az írás túlhajszoltságából következő halált kötötte össze. S ez különösen azért lehet fontos, mert efelől teljesen más súlya lesz az irodalmi kultuszok megszámlálhatatlanul sok szövegének, amely az írás, az áldozatkész (tehát időben is megfeszített) munkából vezeti le egy sor írónk (köztük épp az 1850-es években ünnepelt Kazinczy) halálát. Az írói mártírium, a megfeszített munkája révén magát áldozó korabeli toposzának izgalmas genealógiája ez, s innen máris érthetővé válik, hogy miért ekkortájt vált markánsná a toposz a magyar irodalmi életben.

²⁷ Eötvös József Gyulai Pálnak, 1855. november 23. = GYULAI, *i. m.*, 226.

²⁸ Arany János Tompa Mihálynak, 1863. december 13. = ARANY, *i. m.*, 553. [kiemelés eredetiben – T. Sz. L.]